HET EINDE VAN DE OUDEGYPTISCHE RELIGIEUZE TRADITIE

Rede

uitgesproken bij het afscheid als
hoogleraar Egyptologie bij de Faculteit der Letteren
en hoogleraar Godsdienstgeschiedenis van het Oude Egypte
bij de Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap
van de Rijksuniversiteit Groningen
op dinsdag 4 november 1997.

Dr H. te Velde

Meneer de Rector Magnificus,
dames en heren,

Op dit afscheidscollege spreek ik over een onderwerp, dat mij reeds als student en ook gedurende mijn gehele ambtelijke loopbaan voortdurend heeft geboeid, n.l. de Oudegyptische religie.
Omdat de Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap, de Faculteit der Letteren en het Rudolf Agricola Instituut vandaag ter gelegenheid van mijn afscheid een colloquium georganiseerd hebben over *Het Einde van Religieuze Tradities* ligt het voor de hand, dat ik tot U spreek over *Het Einde van de Oudegyptische Religieuze Traditie.*

Het einde van een religieuze traditie. Hoe gaat dat in zijn werk? Ik heb het hier niet over het einde van de religie maar over het einde van een religieuze traditie, en wel de Oudegyptische. Mijn probleemstelling is dus niet theologisch-dogmatisch of godsdienstwijsgerig, maar godsdiensthistorisch.

Wij kunnen de Oudegyptische religieuze traditie minstens 3500 jaren lang vervolgen. Ik zou haast zeggen langer dan welke religieuze traditie dan ook, in elk geval kunnen wij de Oudegyptische religieuze traditie langer vervolgen dan die van het christendom of zo U wilt van christendom en jodendom samen. Ook al is de continuïteit van de religieuze traditie een opvallende trek in de Egyptische geschiedenis, de geschiedenis van Egypte vertoont ook opvallende veranderingen. Het faraonische Egypte is veranderd in het christelijk-koptische Egypte. Na de verovering van Egypte door de Arabieren is de islamisering begonnen, die nog steeds niet helemaal voltooid is.

De Oudegyptische religieuze traditie was de religieuze uitdrukking van de faraonische Egyptische cultuur, zoals deze aanwezig was in het land Egypte, in het volk dat Egyptisch sprak en zich gedroeg als Egyptenaar en in de Egyptische staat bestuurd door de farao en zijn ambtenaren.

De Egyptische religie omvatte het gehele volk dat in het 3e mill. v.C. bestond uit ongeveer 1 miljoen personen en omstreeks het begin van onze jaartelling uit ongeveer 10 miljoen personen.

De Egyptische religieuze traditie werd gedragen vooral door de elite die kon lezen en schrijven. Naar aannemelijke schatting was niet meer dan 1 % van de bevolking geletterd.[1] De Egyptische religieuze traditie werd dus gedragen, aanvankelijk door 10.000 personen en later door op zijn hoogst 100.000 personen, maar dan is de religieuze traditie niet meer ongedeeld, omdat er vele Grieken en Griekssprekenden in het land zijn.

Zoals het christendom ondenkbaar is zonder Jezus Christus, zo is de Oudegyptische religie ondenkbaar zonder de farao. Een tot dusver nog niet gebruikte naam voor de Oudegyptische religie zou kunnen zijn het faraonisme.

De farao werd beschouwd als een mens, maar ook als een god of een zoon van god. Als zodanig had hij toegang tot de wereld der goden en kon hij de rituelen voltrekken en zijn goddelijk spel spelen met de goden. In de praktijk delegeerde de farao zijn taak om de goden te vereren in de tempels aan gespecialiseerde staatsambtenaren, de priesters. In het begin van het dagelijkse tempelritueel moest de priester verklaren: "Het is de koning, die mij zendt". De geldigheid van een ritueel en het gezag van een priester berustte op deze koninklijke zending of ordinatie door de koning of zijn representanten. Een offer in de tempel, zelfs in een grafkapel of elders moest erkend en aangekondigd worden als een-offer-dat-de-koning-geeft. Priesterdienst werd aanvankelijk in deeltijd gedaan, zodanig dat een groep of phyle één maand dienst deed in de tempel en dan 3 maanden ander werk deed. Vrijwel alle kinderen van de elite schijnen een summiere priesteropleiding te hebben gekregen.

Sinds het Nieuwe Rijk, dus sinds ca. 1500 v.C. vormen de priesters een speciale beroepsgroep, maar eeuwenlang bleef het nog gemakkelijk over te stappen van het leger of het binnenlands bestuur naar de priesterdienst in de tempel en vice versa. Dat veranderde echter in de laatste fase van de Egyptische religie, toen de belangrijkste posten in binnenlands bestuur en leger door Grieken en Griekssprekenden bezet waren.

De Oudegyptische religie was een cultusreligie, waarin reinigings- en offerrituelen centraal stonden. Hoewel het geschreven woord — de hieratische en hierogliefische teksten op papyrus en op steen — ook steeds belangrijker werd, toch was de Egyptische religie niet een boekreligie. Het centrum was niet een heilige tekst of een heilig boek, maar de farao, die als een levende god en

middelaar de rituelen uitvoerde, zodat de goden en godinnen geëerd en zo nodig verzoend werden. Het was ondenkbaar dat de farao de goden zou negeren. Daar zouden rampen en ongelukken van komen. Men — en dat is de farao — moest tot een verhouding zien te komen met de verborgen en vaak zo elkaar tegenstrevende krachten in het heelal, de samenleving en het persoonlijke leven.

De goden waren op aarde aanwezig in hun cultusbeelden in de tempels, beelden die meestal niet groter waren dan één el of ruim 50 cm. Zij werden in een schrijn in het heiligdom in het binnenste van de tempel bewaard. In Egypte gold niet het gebod zoals in Israel: "Gij zult U geen gesneden beeld maken". Integendeel ! Zo'n godenbeeld was een soort pop in menselijke of dierlijke vorm of in de typische Egyptische mengvorm van menselijke gedaante met dierenkop. Het was vervaardigd uit hout, steen en kostbare metalen. Het werd gewikkeld in linnen kleden van 4 verschillende liturgische kleuren. De hogepriester van de tempel vereerde en heiligde het godenbeeld namens de farao met hymnen en gebeden. Hij reinigde, bekleedde en zalfde het. Hij offerde het wierook, myrrhe en goud, voedsel en drank en beschermde het tegen kwade invloeden. Duizenden jaren werd dit spel met de beelden in het verborgene van de tempel gespeeld.

Het is natuurlijk onbegonnen werk hier de duizenden jaren Egyptische godsdienstgeschiedenis te willen samenvatten in 10 minuten.[2] Ik probeer U alleen maar een idee te geven waar ik eigenlijk mee bezig ben geweest sinds ik in 1952 als eerste-jaarsstudent aankwam aan deze universiteit.
En dan nu in de resterende minuten van dit afscheidscollege op weg naar het einde van de Oudegptische religieuze traditie.[3]

Egyptische priesters hielden vast aan hun tempelrituelen en hun goden tot ver in Romeinse en zelfs Byzantijnse tijd. Nadat Alexander Grote in 332 v.C. het land veroverd had en na hem de Griekssprekende Ptolemaeen en later de Romeinse keizers erkend werden als farao's van Egypte, werd de invloed van de Griekse taal en hellenistische leefwijze steeds belangrijker, vooral sinds de tweede eeuw van onze jaartelling. Naast de Oudegyptische religieuze traditie en het Helleense heidendom kregen eerst jodendom en later christendom vaste voet in Egypte ondanks de vervolgingen in de derde eeuw.

In de loop van de vierde eeuw schijnt de meerderheid van het volk reeds tot het christendom toegetreden te zijn en gedoopt te zijn. Dit heeft men o.a. geconcludeerd uit de grote toename van bijbelse namen onder de persoonsnamen. De dragers van bijbelse namen moeten wel christenen zijn geweest, omdat de joden waren uitgeroeid in de oorlog van 115-117. Pas in de vijfde eeuw waren er weer noemenswaardige aantallen joden, die overigens ook bloedig vervolgd werden door Cyrillus, de christelijk patriarch van Alexandrië.

De christelijke keizer Theodosius heeft in 392 de heidense offerculten verboden in het Romeinse Rijk. Dat verbod gold ook in Egypte met uitzondering van de cultus van de godin Isis op Philae, het eilandje in de Nijl aan de zuidelijke grens van Egypte. Deze cultus van Isis liet men geworden tot in de zesde eeuw van onze jaartelling, omdat heidense stammen in Nubië, die dus buiten het Romeinse Rijk leefden bij verdrag het recht hadden verworven Isis te vereren op Philae en ook het recht hadden processies van de godin Isis en haar priesters in Nubië te ontvangen. Reeds in het begin van de vierde eeuw werd op Philae ook een christelijke kerk ingewijd. Pas omstreeks 540 n.C. werden de laatste priesters van Isis gearresteerd door een Byzantijnse generaal en werden deze priesters samen met de in beslag genomen godenbeelden naar Constantinopel verzonden.

Het einde van de Egyptische religieuze traditie is wel veel eerder geplaatst. James Henry Breasted beeindigde zijn beschrijving van de Egyptische traditie met de Perzische verovering van Egypte in 525 v.C. Op de laatste bladzijde van zijn veel gelezen boek *History of Egypt*, dat oorspronkelijk verschenen is in 1905 en vele malen herdrukt en vertaald is, omschreef hij wat er na 525 v.C. kwam als krampachtige samentrekkingen die ledematen, waaruit leven allang verdwenen is, soms nog even in beweging brengen — the convulsive contractions which sometimes land momentary motion to limbs from which conscious life has long departed —[4], m.a.w. de 500 jaren voor en de 500 jaren na het begin van onze jaartelling, de laatste duizend jaren zouden slechts een Egyptische religieuze traditie in coma zijn geweest.

Erik Hornung stopt in zijn *Grundzüge der Ägyptischen Geschichte* met het einde van de regering van Nektanebo II, de laatste inheemse farao van de 30e dynastie in 341 v.C.[5] Hij vindt dat Egypte, nadat het veroverd was door Alexander de Grote, een nieuwe tijd binnenging en dat het zijn bijdrage leverde tot wat hij

noemde de Mischkultur van het hellenisme onder de Ptolemaeen. Romeinse soldaten brachten de kultus van Egyptische goden tot de uiteinden van het Romeinse Rijk. De mummiecomhulsels van de eens zo bloeiende Egyptische kultuur verstijfden tot bizarre vormen en fascineerden de vele Griekse en Romeinse toeristen in Egypte. Een soortgelijke fascinatie kennen ook wij in onze eeuw. Maar het moet gezegd worden: Egyptomanie en hermetisme zijn niet hetzelfde als de Oudegyptische religieuze traditie.

Het verlies van de Egyptische onafhankelijkheid en het einde van de Saitische dynastie in 525 v.C., of het einde van de laatste inheemse dynastie in 341 v.C. of de verovering van Egypte door Alexander de Grote in 332 v.C. of de verovering van Egypte door keizer Augustus in 30 v.C. betekenen op zichzelf beschouwd nog niet het einde van de Egyptische religieuze traditie. Op zijn hoogst zijn deze gebeurtenissen en jaartallen mijlpalen op de weg naar het einde. In onze generatie hebben wij gezien een herwaardering van de Egyptische religie in Grieks-Romeinse tijd, gebaseerd op zorgvuldig onderzoek van tempels en het beschikbaar gekomen tekst- en beeldmateriaal. Van 300 v.C. tot in omstreeks 200 n.C. werden vele tempels gebouwd, herbouwd en beschreven met hiero-gliefische teksten.

Jan Assmann heeft erop gewezen dat zoals in Israel en Griekenland de religieuze traditie in een bepaalde periode is opgeschreven, zo in Egypte de religieuze traditie is opgeschreven in Griek-Romeinse tijd en wel op de muren van de tempels.[6]

Het tekst- en beeldmateriaal uit deze periode geeft niet slechts het gedachtengoed weer van een cultuur en religie in haar eindstadium. De ideeën waren eeuwenoud en waren soms eerder op meer vergankelijke papyri geschreven, voordat zij op tempelmuren waren gegrift. De Egyptische priesters doordachten en herinterpreteerden de oude religieuze traditie in de zogenaamde levenshuizen, die nauw verbonden waren met de tempels. Alhoewel deze traditie geschreven is in het nieuwere gecompliceerde hiero-gliefische schriftsysteem van de Grieks-Romeinse tijd is zij geformuleerd in de oude klassieke middenegyptische taal. En wat de inhoud betreft: Het was eerder een concentratie, codificatie en kanonisatie van de oude traditie dan een kreatieve vernieuwing, aangepast aan de geest van de tijd. Er was niet of nauwelijks sprake van een kritische dialoog met het hellenisme, laat staan jodendom en christendom.

De Egyptische elite onderging zelf een proces van tenminste gedeeltelijke hellenisatie. De decreten van priestersynoden moesten ook in het Grieks worden opgeschreven zoals reeds de steen van Rosette en andere bilingue teksten aantonen. Toch verloren de Egyptische priesters meer en meer het contact met het volk dat zijn weg moest zoeken in de grote wereld van het hellenisme. Volgens de theoloog en egyptoloog Manfred Görg leidde dat isolement van de Egyptische priesters in de tempels tenslotte tot wat hij noemt "Der Kollaps eines Klerus".[7] Ook Robert Ritner heeft erop gewezen dat de Egyptische religieuze traditie in zijn eindfase niet een ten dode opgeschreven bijgeloof was, maar in vergelijking met de eenvoud van het christendom intellectueel veel te ingewikkeld was geworden: "a religion too intellectually sophisticated for general understanding".[8]

Dit alles was nog geen onoverkomelijk probleem zolang de staat van de inheemse en later buitenlandse farao's de cultus in de tempels begunstigde en moreel en materieel ondersteunde. De situatie veranderde echter in de Romeinse tijd toen de farao ver weg in Rome woonde en zich niet of nauwelijks in Egypte liet zien en des te meer toen de Romeinse keizer zelf christen was geworden.

Tot in de tweede eeuw na Chr., toen het christendom in Egypte kwam, werden Egyptische tempels gebouwd en gerestaureerd. Nog in de derde eeuw werden hiërogliefische inscripties van goede kwaliteit aangebracht in Bovenegyptische tempels, zoals die te Esna en die op Philae. Maar in de oude religieuze centra Memphis en Karnak werd er reeds in de tweede eeuw niets substantieels meer geproduceerd. De laatst gedateerde hiërogliefische inscriptie is van 394 op Philae. Het demotisch werd daar nog in 452 geschreven. Maar zoals gezegd: Philae is een geval apart.[9]

De Egyptische tempeltraditie hield langzamerhand op te bestaan omdat Egypte verarmde in de tweede en derde eeuw en de overheid zijn morele en materiële steun opgaf. Het ontbrak tenslotte aan artistieke vaardigheden en literaire en theologische kennis om teksten en beelden te maken. En met het verval van de kennis ging wat oorspronkelijk de religie van heel het volk was, verloren.

De traditionele Egyptische kunst, die net als de traditionele religie overleefde tot in Ptolemaeische en Romeinse tijd, hield in feite op te bestaan in de tijd van keizer Diocletianus (284-305). Zijn bestuurlijke hervormingen ontnamen de priester het gezag voor-

zover zij dat nog hadden, en beroofde kunst en religie van hun economische basis. Maximinus Daia (305-313) is de laatste keizer en farao — wiens naam is geschreven in hiërogliefen. De naam van zijn opvolger Constantijn, de eerste keizer die christen werd, is nooit met hiërogliefen geschreven.

De Egyptische priesters hebben eeuwenlang de namen van de Romeinse keizers met hiërogliefen in cartouches op de muren van de tempels geschreven en hen erkend als farao. Zoals reeds gezegd, de farao-keizer gold als middelaar en de priesters voltrokken namens hem, in plaats van hem, de rituelen. Maar toen de keizers christen waren geworden en alle heidense religies loochenden, toen kwam de legitimiteit van de Egyptische priesterwijding en de waarde en doeltreffendheid van de rituele handelingen in de tempel op het spel te staan.

Als de Egyptische godsdienst zelf sterk genoeg was geweest, zou dat probleem wel opgelost zijn. Godsdienstig leven is immers sterker dan de leer. Maar de Egyptische godsdienst werd steeds zwakker en het christendom verspreidde zich in de vierde eeuw over het hele land.

In deze vierde eeuw zijn er niet of nauwelijks nog hiërogliefische teksten, die getuigen van een intellectuele poging om de nieuwe situatie met een christelijke keizer onder ogen te zien.

Een stele uit 341 n.C. vervaardigd ter herdenking van de mummificatie en begrafenis van de laatste Boechisstier in Hermonthis geeft een oplossing.[10] De stele was officieel gedateerd — zoals het moet met het regeringsjaar van een farao — en wel in het jaar 57 van farao Diocletianus, die regeerde van 284-305.
Omgerekend in onze tijdrekening is dat jaar 341. In het 57e jaar na 284, dus in 341 n.C. regeerde in feite Constantius II, want Diocletianus regeerde in 341 n.C. niet meer. ook de laatste hiërogliefische inscriptie op Philae was gedateerd jaar 110, d.w.z. 110 jaren na 284 of 394 n.Chr.

Het schijnt dus dat de priesters in Hermonthis en op Philae de jaren telden en hun gezag ontleenden aan de overleden en onverdacht heidense, want christen vervolgende keizer Diocletianus als middelaar. De christenen hadden per slot van rekening ook een middelaar die overleden was.

Het is — dat ter zijde opgemerkt — interessant om te constateren dat de christenen deze nieuwe heidense wijze van dateren

hebben overgenomen. De Koptische tijdrekening begint met de era van de martelaren d.w.z. het begin van de regering van Diocletianus de bekende christenvervolger, in 284.

De Egyptische priesters hadden dus een oplossing bedacht: niet meer de regerende farao, maar de laatste christenvervolger en onverdacht heidense keizer was de middelaar. Deze oplossing van het probleem van een christelijke keizer werd echter nauwelijks nog in inscripties gebruikt. De Oudegyptische schrijvertraditie en daarmee de Oudegyptische religieuze traditie ging ten onder door een gebrek aan kennis.[11]

Tempels werden omgebouwd tot kerken, Egyptische goden en hun beelden werden vervangen door christelijke heiligen en hun relikwieën, en de goddelijke farao werd vervangen door Jezus Christus. In de tempel van Philae ziet men tegenwoordig hier en daar het christelijke kruis en men kan daar met Griekse letters de inscriptie lezen:
ὁ σταυρὸς ἐνίκησεν ἀεί νικᾷ (Het kruis heeft overwonnen, het overwint altijd).[12]

In 362 n.C. liet de laatste heidense keizer, Julianus de Afvallige, de cultus van de Apisstier in Memphis nog even herleven.[13] Maar deze cultus met zijn processies moet vrij spoedig beëindigd zijn, in elk geval ruimschoots voor 391 toen het Serapeum van Alexandrië verwoest werd door de christenen.[14]

Zelfs nadat keizer Theodosius in 392 de heidense culten in het gehele Romeinse Rijk verboden had werden Egyptische rituelen nog voltrokken in plaatsen als Kanobos en Menuthis bij Alexandrië en in Achmim in Bovenegypte, in de Siwa oase en elders. Het is niet uitgesloten dat sommige van deze min of meer esoterische groepen zijn blijven voortbestaan tot na de Arabische verovering van Egypte in 641 n.C.[15] Aanvankelijk waren het de heidenen die de christenen tolereerden èn vervolgden. Later waren het de christenen, die de heidenen tolereerden èn vervolgden.[16] Van het vredig samenleven en de tolerantie in de multiculturele samenleving van het Egypte in de late oudheid weten wij nog veel te weinig. Het zou interessant zijn om te weten hoe de priesters van de christelijke kerk en de piesters van de Isistempel op Philae eeuwenlang hebben samengeleefd, kennelijk zonder noemenswaardige problemen. Conflicten zijn zoals altijd beter te boek gesteld.[17] Zo werden op een tijdstip kort na 450 n.C. de tempels van Abydos bestormd door christelijke monniken. De locale bevolking had al

gecapituleerd, maar 30 Egyptische priesters verkozen de vuurdood in hun tempels. Hun kinderen werden gedoopt door de bisschop. En nog later moest de Egyptische god Bes die christenen sloeg met ziekte en ongelukken in Abydos uitgedreven worden. Christenen ontkenden meestal de werkelijkheid en de macht van de oude goden niet. Ze gaven hun de status van demon. In toverspreuken werden deze demonen met hun Egyptische godennamen nog eeuwenlang opgeroepen en bezworen. De Egyptische religieuze traditie ging verloren in een lang slepend proces, dat eeuwen duurde.

Het religieuze verlangen van het Egyptische volk, dat uitzag naar vruchtbaarheid en welzijn in een zinvolle wereld bleef onverminderd bestaan.

Het Egyptisch religieus besef verdween niet met de Egyptische tempeltraditie. Het veranderde met de tijd. Duizenden jaren werd het gestileerd door de Egyptische tempeltraditie en gestempeld door de strakke conventies van de Egyptische taal, hiergliefen en kunstvormen. Maar na de tweede eeuw n.C. begon de grote Egyptische tempeltraditie zijn greep te verliezen op de religiositeit van het volk. Die religiositeit werd toen vervolgens gestileerd door het christendom todat deze taak werd overgenomen door de islam voor een groot deel van het volk.

Ik heb gezegd.

NOTEN

[1] J. Baines, "Literacy and Ancient Egyptian Society", *Man*, 18 (1963), 572-599; J. Baines and C.J. Eyre, "Four Notes on Literacy", *Göttingen Miszellen* 61 (1983), 65-96.

[2] Zie uitvoeriger en met literatuuropgave: H. te Velde, "Theology, Priests and Worship in Ancient Egypt", in: J.M. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. III, New York 1995, 1731-1749.

[3] Het einde van de Oudegyptische religieuze traditie ligt uiteraard der zaak op de rand van het vakgebied van een egyptoloog. De egyptoloog dient hier te rade te gaan ook bij papyrologen en oud-historici. Ik heb veel geleerd van:
R.S. Bagnal, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton 1993, vooral p. 261-309 en id.: *Combat ou vide: christianisme et paganisme dans l'Égypte romaine tardive*, Ktema 13/1988 [1992], 285-296. Zie ook: W. Wipszycka, "La christianisation de l'Égypte au IV-VI siècles", *Aegyptus* 68 (1988), 117-165 en id.: *Etudes sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*, Rome 1996.
De Hongaarse egyptoloog L. Kakosy heeft verschillende artikelen over de eindfase en het einde van de Egyptische Religie gepubliceerd, o.a.: "Das Ende des Heidentums in Ägypten", in: *Graeco-Coptica*, hrsg. von P. Nagel, Halle 1984, 61-76; id., "Paganism and Christianity in Egypt", in: A.S. Atiya (ed.), *The Coptic Encyclopedia VI*, 1991, 1864-1871; id.: "Probleme der Religion im römerzeitlichen Ägypten", in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*, Bd. 18.5, hrsg. von W. Haase, Berlin-New York 1995, 2894-3049.

[4] J.H. Breasted, *A History of Egypt*, New York 1964, 497.

[5] E.Hornung, *Grundzüge der Ägyptischen Geschichte*, Darmstadt 1978², 133.

[6] J. Assmann, "Der Tempel der ägyptischen Spätzeit als Kanonisierung kultureller Identität", in: *The Heritage of Ancient Egypt. Studies in Honour of Erik Iversen*, ed. by J. Osing and E.K. Nielsen, Copenhagen 1992, 9-27.

[7] M. Görg, "Der Kollaps eines Klerus. Zu einem Musterfall der Religionsgeschichte". In: *Priesterkirche*", hrsg. v. P. Hoffmann, Düsseldorff 1987, 327-333.

[8] R.K. Ritner, "Horus on the Crocodiles: A Juncture of Religion and Magic in Late Dynastic Egypt". In: *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*, ed. by W.K. Simpson, New Haven 1989, 103-116 en speciaal 114.

[9] P. Nautin, "La conversion du temple de Philae en église chrétienne, *Cahiers Archeologiques*, 17 (1967), 1-43.

[10] J.C. Grenier, "La stèle funeraire du dernier taureau Boukhis", *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, 83 (1983), 197-208.

[11] Men zie bv. E. Winter, "Hieroglyphen". In: *Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. XV, 1991, 83-103 en H. Sternberg-El Hotabi, "Der Untergang der Hieroglyphenschrift", *Chronique d'Egypte* 69, nr. 138 (1994), 218-248.

[12] P. Nautin, o.c. p. 14 en fig. 8.

[13] A. Hermann, "Der letzte Apisstier", *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 3 (1960), 34-50.

[14] J. Schwartz, "La fin du Serapeum à Alexandrie". In: *Essays in Honour of C. Bradford Welles*. New Haven 1966, 97-111.

[15] Aldus reeds R. Remondon, "L'Egypte et la suprême résistance au christianisme", *Bulletin de Institut Français d'Archéologie Orientale*, 51 (1952), 63-78.

[16] C. Cannuyer, "Intolerances manifestes et relative tolerance du christianisme copte et ses débuts", *Acta Orientalia Belgica*, 7 (1994), 173-190.

[17] J. van der Vliet, "Spätantikes Heidentum im Spiegel der koptischen Literatur". In: *Begegnung von Heidentum und Christentum im Spätantiken Ägypten*, Riggisberg 1973, 99-130.